

**La insularitat en
la narrativa
popular pitiüsa**

Alicia Martínez
López-Hermosa

Territoris (1999), 2:
123-130

La insularitat en la narrativa popular pitiüsa

Alícia Martínez López-Hermosa

Esriptora

Resum

La narrativa popular pitiüsa recoge la tradición oral de Eivissa y Formentera, canciones, romances y rondalles, que han pasado de padres a hijos de palabra. Esta tradición, con casi tres mil años, hace que en las rondalles encontremos influencias fenicias, púnicas, griegas, romanas, judaicas y catalanas. Las situaciones narradas nos ayudan, pues, a entender mejor la idiosincrasia de estas islas. Su gente, pequeños universos dentro del grande, muestra unas características mantenidas y acentuadas por la insularidad, sentido del humor, miedo a ser diferente e individualismo siempre presente. Las rondalles son narraciones breves, didácticas, moralizantes y edificantes. Didácticas y moralizantes porque de ellas se puede extraer un mensaje dedicado al público que las oía: los buenos son premiados y los malos castigados. Estas narraciones, escritas en la variante pitiüsa del catalán, están bien estructuradas; cuentan con un comienzo, un desarrollo y un final edificante: tenemos la sensación de que la vida sigue.

Abstract

The Pitiüsan popular narrative compiles oral tradition of Eivissa and Formentera, songs, ballads and rondalles which have reached us by word of mouth from parents to children. This almost three thousand years old tradition shows up Phoenician, Punic, Greek, Roman, Jew and Catalan influences. Therefore, these short stories, rondalles, bring us to a better understanding of the Pitiüsan idiosyncrasy. The inhabitants of these islands, small universes within the big one, bring us to a better approach of their ever present feeling of insularity, humour, fear of being different from their fellows and individualism. The rondalles have a didactic, moralizing and edifying message. Meant to please a naïve audience, in the rondalles we find that good characters are rewarded, while bad ones are punished. When written, the rondalles are well structured, with a beginning, a middle and an end. Catalan, in its Pitiüsan variant, is used as a language, and they have an edifying Mediterranean feeling that life does go on forever.

Recepció del manuscrit, 1 d'octubre de 1997

Introducció

La primera limitació que tenim els illencs, en general, després del fet de néixer i morir és la sensació d'insularitat, efecte que avui en dia està molt diluït per la quantitat de vaixells i avions que ens comunica amb tot arreu del món, però que va influir força a l'hora de formar el nostre caràcter anys i anys enrere. Tenir el sentit ancestral que les nostres vides es desenvolupen dins d'uns pocs quilòmetres quadrats enmig de la mar, separats per ella de la resta del món i al mateix temps protegits per ella, és el teló de fons de les nostres vides. La mar ens envolta, com l'estimació d'una mare. No en som conscients, de la mar,

però hi comptam com també comptam amb l'estimació de la mare. És a dir, sense adonar-nos-en conscientment, els amplis horitzons de la mar ens són tan necessaris i segurs com l'aire que respiram.

Viure en un espai demarcat per la mar és viure dins d'un petit univers dins del gran. De fet, conec pocs illencs que s'hagin sorprès de gaires coses quan han viatjat fora de l'illa. Tot passa en aquest reduït espai de terra; així ho demostra la nostra rondallística. Hi ha sensació de llunyania. –Ai!, ploraria la mare si la filla es casàs amb un al·lot d'un poble distant un parell de quilòmetres. Hi ha passions, odís, amors, treball... Com a totes bandes.

Però, com bé va fer ressaltar el professor Bartomeu Barceló Pons (1970, 39-40), la insularitat dota d'una especial intensitat els fets i la gent. Modela i condiona la mentalitat i la forma de vida dels illencs, reforça llur personalitat, que adopta així uns perfils ben definits i peculiars. Aparentment tranquils, per als eivissencs i formenters el perill sempre ve de fora.

Percepció de la insularitat a Eivissa

Eivissa és petita, poc més de 541 quilòmetres quadrats, però així i tot en aquesta illa hi ha una clara sensació de les distàncies. Encara els pagesos, especialment els vells, asseguruen que la gent de Santa Eulària, posem per cas, és molt diferent de la de Sant Antoni. Aquesta observació faria somriure un observador imparcial, però no els eivissencs i formenters. És més, ho creiem i, en certa manera, ens condiona. Per què pensar que París és lluny quan més lluny era Vila per als personatges de les nostres rondalles? S'hi posaven hores per anar en carro des d'una de les cases fins a la ciutat. A més, què podria passar a París que no passàs a Vila?, comentaria en Jaume, un pagès de Santa Eulària que, si avui fos viu, tindria prop de cent anys. Sense ell adonar-se'n, era un dels representants de la nostra idiosincràsia. En Jaume, que actuava segons les seues veritats universals, suposava que a París, on no havia estat mai, hi hauria gent bona i dolenta, al·lots i al·lotes que s'agradaven mútuament, rics i treballadors. Segons ell, la riquesa dels senyors, tant allí com a Eivissa, es podia mesurar per les finques que tinguessin; en canvi, la riquesa d'un pobre està a saber treballar, no fer mal a ningú, saber estar i, sobretot, ser ben educat. Admirable. Ell sí que era un illot, físicament alt i moralment fort, com es Vedrà.

Com apunta, amb la seua sensibilitat habitual, el poeta Marià Villangómez Llobet (1977, 22) parlant del caràcter insular de la seua poesia, l'illa podria quedar en el seu just significat, un tros de terra enmig de la mar, però més habitualment esdevé un símbol, el món, i també el mateix poeta: «Illa voltada per un mar perdedor de tot veler» (*Sonets de Balansat*), «Un silenci, una illa atapeïda i fonda ha volgut ésser dita» (*Els béns incompartibles*), en què el poeta, illa dins d'una altra illa, es defineix a si mateix. Així doncs, com ell, eivissencs i formenters, petits universos ells mateixos, de poca cosa se sorprenden quan surten al gran univers del món.

Sentit d'insularitat a Formentera

Formentera és encara més petita que Eivissa. Té uns 82 quilòmetres quadrats, i ens hi podríem referir com a Formentera o la doble insularitat. Tant si es ve de la Península com de l'estranger, per arribar a Formentera s'ha de passar primer per Eivissa. Aquest fet podria fàcilment fer pensar que, si els eivissencs ens sentim dins d'un cercle, els habitants

de Formentera s'haurien de sentir envoltats per un cercle encara més estret. Però no és així. La professora Rosa Vallès Costa (1993, 59) ha destacat la situació fronterera de les Illes després de la conquesta catalana i també ha parlat dels formenters com a gent de frontera. Oberts, sempre a la guaita, sempre alerta, els homes amb el seu clàssic mostatxo. I és que verament són gent de frontera, la de la mar. Les dimensions de l'illa són notòriament més petites que les d'Eivissa. Allí sí que tot és mar, sense pobles resguardats per muntanyes. Eternament castigats pels corsaris, els homes i les dones de Formentera semblen fer front a la costa, disposats a defensar l'illa. Aquesta, tradicionalment quasi despoblada dels homes, que es feien a la mar, ha produït dones capaces de pujar una família totes soles amb ben pocs mitjans.

Històricament, Formentera és tan antiga com Eivissa, però hi ha, podríem dir, una diferència important. L'illa va estar despoblada per segles, fet que interromp, almenys en dues ocasions, com assenyala el professor Joan Vilà Valentí (1995, 27-28), la formació de l'estrat poblacional. Mentre que els eivissencs mantenen un poblament ininterromput, a Formentera la cadena es trenca. Joan Marí Cardona (1994, 23 i 27) s'ha referit al darrer despoblament, arran de la pesta negra del segle XIV, i com més de tres segles després, ara fa tres-cents anys, venen nous habitants, eivissencs. Mentre que a l'illa gran era costum posar als nadons el nom dels majors, a Formentera ens trobam amb els noms més insòlits, tal vegada el del sant del dia que varen néixer o els varen batiar.

En oposició amb aquest, diguem, cansament mil·lenari que els eivissencs porten a sobre a força d'assimilar successives invasions, el formenter és més obert i sol sentir interès per tota mena de manifestació cultural. No hi ha conferència o representació teatral o pel·lícula que no faci el ple. Sempre alerta, com a gent de frontera que són, els formenters han acceptat els canvis, tant culturals com polítics, derivats del turisme per estar al dia, sobreviure, sigui com sigui. Històricament més joves que els eivissencs, també semblen tenir més energies. La persona que ha tractat els formenters de prop s'atreviria a dir que són mestres en la supervivència. Per posar un exemple, na Francisca, que ara tindria més de cent anys, em va agafar de banda un dia abans que anàs a Barcelona a estudiar i em va dir: «Estigues on estigues, tu sempre al teu lloc. T'escoltes les persones que et parlin, les ajudes, si pots, però tu sé sempre tu mateixa». Na Francisca no havia llegit Marc Aureli. No en sabia, de llegir, ni d'escriure tampoc.

Sentit de la comunitat versus sentit de l'individualisme

La pitiüsa és una societat amb un fort sentit comunitari. Els anys quaranta, cinquanta i bona part dels seixanta no hi havia família que patís una desgràcia que no comptàs amb l'ajuda dels altres. Si hi havia un malalt o una dona que hagués tingut un infant, els veïns venien a veure'ls i demanar què era el que necessitaven, al mateix temps que portaven una olleta de brou. Les claus quasi era obligatori deixar-les a la porta. Una porta sense clau era com un rebuig, els veïns podrien pensar: «què amaguen aquestos que tanquen amb pany i clau?» Fins i tot a la rondalla «S'animal de foc», en què tot és un vessar de fantasia, reis i reines, a la porta hi ha una clau, un enllaç entre els fets meravellosos i la veritat de les seues cases.

I contrastant amb aquest fort sentit de comunitat hi ha el no menys fort sentit de l'individualisme. És difícil combinar aquestes dues facetes: ajudar els altres, fer-hi pinya, però sense deixar de ser un mateix. Tot un art, això de deixar que els altres arribin a tu fins al punt que tu desitges. Aquest fet es troba també a altres illes, com Irlanda, posem per cas.

Aquí, a Eivissa i Formentera, el resultat de la combinació d'aquestes dues forces ha donat lloc a un sentit comú i a una flexibilitat que caracteritza la gent de les nostres illes.

La por d'èsser diferent és una constant ètnica a les Pitiüses

No sabem si és degut al nostre cansament mil·lenari o al desig de viure en pau, però el cas és que el que més interessa els eivissencs i formenters és passar desapercebuts: «és gent com es altres» és l'aprovació màxima que un vell d'aquestes illes faria d'un visitant. Sempre hem pensat que aquesta por de destacar pot tenir reminiscències bíbliques: a una ovella separada del ramat, tota mena de perill li pot passar. Erich Fromm (1994, 16-17) ha tractat d'aquest tema en el seu llibre *L'art d'estimar*, on parla de la separativitat, és a dir, no estar en contacte amb els altres, com la primera i principal angoixa que un ésser humà pot sentir. I afirma que aquesta angoixa, en cas extrem, pot conduir fins i tot a l'alienació total. No és l'home l'únic que en la naturalesa té aquesta por justificada. Record haver llegit, en un article de la *National Geographic Magazine*, que les papallones del llac Victòria, a l'Àfrica, per defensar-se dels ocells, s'agrupen de les formes més curioses i adopten l'aspecte de flors que, vistes des de dalt, es confonen amb les de la jungla. Aquesta és una forma eficaç de protegir-se dels depredadors. Ai de la que queda tota sola, és engolida sense solució.

A la rondalla «Sa cova de sa mà peluda» aquesta por queda clara. Coses terribles passen als al·lots que van tots sols al bosc, com al pastoret que per mor del mal temps s'ha de resguardar, tot sol, dins d'aquella cova. Passa por de la foscor i, quan fa foc perquè té fred, veu una mà molt grossa que sembla tapar-li la sortida i que no és sinó la pell d'una cabra. Una cosa pareguda es conta a «S'animal de foc». De nou un pastoret s'allunya d'allò que és segur per a ell, la casa de la mare. Es troba amb una bruixa que el tanca dins d'una casa amb tota classe de comoditats, però l'al·lot pateix d'enyorança i separativitat.

Sentit de l'humor

L'humor dels eivissencs i formenters té un gust quasi pagà per tot allò que és exagerat i esperpèntic, especialment si té un contingut eròtic. El caràcter mediterrani és una barreja de diferents cultures. És al mateix temps fenici, púnic, grec, romà, jueu, àrab, català... Però podríem dir que a Eivissa és, sobretot, fenici, amb la presència del déu Bes, amb bon humor per allò de ser déu de la fecunditat. Just sembla que pica les mans, divertit de viure.

Tal vegada la rondalla «Sa besadeta» és la que capta millor aquesta característica. La cosa va així: na Maria i en Joan eren un matrimoni molt pobre que vivien a una caseta molt petita. Ell era saliner i no gaire llest. No tenien fills, i en Joan desitjava tenir-ne un; tant és així que la dona porta a casa un nadó que havia tingut la seua germana i fa creure a en Joan que l'han tingut ells. El petit era a casa el temps que hi era en Joan. Quan aquest se n'anava a treballar, la dona el portava a la seua germana. En Joan era feliç, però aquesta situació no podia durar eternament. Un matí, després de fer dues besadetes al nadó, una a cada galteta, se'n va anar, com sempre. La dona aprofita per tornar la criatura definitivament a sa mare, però ve't aquí que en Joan, ple de ganes de tornar a fer dues besadetes a l'infant, torna a casa. La porta era tancada. Toca. «Qui és?», demana la dona. «Som en Joan, voldria tornar a fer dues besadetes al meu fill». «Però ara dorm», li va dir na Maria, «però espera't, el trauré pel finestró i li fas dues besadetes, però, sobretot, no el despertis». Na Maria, ja sense

l'infant, li treu les anques i en Joan fa una besadeta a cada «galteta» i se'n va feliç. Al vespre, quan torna, el nadó ja no és allí. «Ai, Joan, quina desgràcia», li diu na Maria, «el nostre fill s'ha mort i l'hem enterrat». «Heu fet bé, perquè aquest matí ja feia pudor».

Aquesta narració és d'un barroquisme digne del film *Roma*, de Fellini. Però també és bastant esperpèntica. Valle Inclán hauria, tal vegada, tingut tant d'èxit a Eivissa com a Galícia. A qualsevol film o funció de teatre, els primers a celebrar els seus «esperpentos» són els eivissencs, que riuen a boca plena. Només que alguns dels caràcters d'aquestes funcions siguin una mica exagerats i absurds, els eivissencs ho capten aviat i semblen riure més fort. Es podria dir que Valle Inclán, per allò de ser de Galícia, terra que ha contemplat les més diverses cultures, a causa dels pelegrinatges a Santiago, i els pitiüsos, fills de tan diverses cultures, estan encara ben influenciats pel barroquisme dels temps finals de l'imperi Romà.

La rondalla «En Pere Bambo», en què mossènyer i la mare d'en Pere fan l'impossible perquè l'al·lot deixi de dir barbaritats i se centri un poc, també és plena de les situacions més grotesques, com desitjar molta felicitat a la família d'un difunt o dir «de lo que sembrau, menjareu» a un home que escampava els fems vora una paret.

Em record de na Francisca, una dona formentera molt seriosa però que captava aviat les situacions més iròniques. Hi havia una persona molt nerviosa, que parlava molt apressadament i movia tot el cos mentre ho feia. Un dia na Francisca, que mesurava sempre les paraules, va sentir a dir que aquella persona volia treure's el carnet de conduir. Em va cridar de banda i em va demanar si era veritat. Jo li vaig dir que sí. «Idò llavors sí que veurem un cotxe a córrer», va ser el seu comentari.

La literatura derivada d'aquestes formes de pensar

Les rondalles són narracions breus, populars i de transmissió oral. Estan destinades a entretenir tothom, des dels infants fins als vells. El llenguatge és la variant arcaïtzant del català d'Eivissa i Formentera. Aquestes narracions, una vegada escrites, solen ser ben estructurades, amb un començament, un desenvolupament i un final. La seua finalitat és didàctica, edificant i moralitzant: didàctica, perquè en podem treure un missatge útil per a la vida; moralitzant, perquè els bons són premiats i els dolents són castigats; i edificant, perquè solen acabar bé. Tenim la sensació que la vida segueix.

Però, sobretot, les rondalles són el reflex de les diverses cultures, influències i invasions que han passat per les nostres illes, un gresol de cultures mediterrànies que aflora per divertir els homes, sempre en lluita per la supervivència d'una població pobra i amb por dels atacs moros que es delectava sentint coses meravelloses.

El tema de la rondallística va despertar curiositat els anys trenta i quaranta d'aquest segle, quan el jove alemany Hans Jacob Noeggerath va treballar en un recull folklòric de contarelles i cançons que la seua prematura mort li impedí de sistematitzar; la tasca de convertir aquest recull en versió literària la realitzaria el català Josep Roure-Torrent, ja des de l'exili americà, i es convertiria en guanyador d'un premi a l'Havana. Però el màxim recopilador de rondalles ha estat l'eivissenc Joan Castelló Guasch; l'obra completa d'aquest autor és en curs de reedició per part de l'Institut d'Estudis Eivissencs, des de 1988. Recentment, els investigadors han demostrat recuperar l'interès en el tema (Cirer Costa, 1988; Martínez López-Hermosa, 1995), al temps que aquest pot convertir-se en font de consulta per a l'estudi i la comprensió de la idiosincràsia d'eivissencs i formenters.

Bibliografia

- BARCELÓ PONS, B. (1970): *Evolución reciente y estructura actual de la población en las islas Baleares*, CSIC-Instituto de Estudios Ibicencos, Madrid-Eivissa. Tesi doctoral.
- CASTELLÓ GUASCH, J. (1976): *Rondaies de Formentera*, Imp. Alfa, Palma.
- CASTELLÓ GUASCH, J. (1995): *Rondaies eivissenques*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa. Il·lustracions de Josep Marí.
- CIRER COSTA, F. (1988): pròleg a l'obra de CASTELLÓ GUASCH, J.: *Greix vermei i altres escrits*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- FROMM, E. (1994): *L'art d'estimar*, Edicions 62, Barcelona, 15a. ed. Versió catalana, revisada per Delfí Abella, de l'original anglès *The art of Loving*, Harper and Row Publ., Nova York, 1956.
- MARÍ CARDONA, J. (1994): *Formentera. Documentació i paisatges*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- MARTÍNEZ LÓPEZ-HERMOSA, A. (1995): «La narrativa popular pitiüsa». Conferència inèdita, pronunciada a la XIII Setmana Universitària de Formentera. En vies de publicació pel Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Pròleg de Felip Cirer.
- ROURE-TORENT, J. (1948): *Contes d'Eivissa*, Club del Llibre Català, Mèxic. Pròleg de Josep Carner i il·lustracions de Joan Sunyer.
- VALLÈS COSTA, R. (1993): *Dalt Vila. Ciutat d'Eivissa. Estudi de geografia urbana*, Conselleria de Cultura, Educació i Patrimoni, Eivissa.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1995): «Visions geogràfiques de Formentera», *Eivissa*, 27, 25-31.
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M. (1977): *La miranda. Declarat amb el vent*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.